

Η ΜΕΝ ΤΕΧΝΗ ΜΑΚΡΑ – Ο ΔΕ ΒΙΟΣ ΒΡΑΧΥΣ:

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΤΟΥ PAULY ΚΑΙ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΩΔΕΣ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑ ΤΩΝ
WISSOWA-KROLL-ZIEGLER

CARL JOACHIM CLASSEN

Georg-August-Universität Göttingen

Για τα εβδομηντάχρονα του Hans Gärtner

Κατά τον 18ο αι. οι Γερμανοί γυμνασιόπαιδες συμβουλευόνταν το *Reales Schul-Lexicon* του Benjamin Hederich, που πρωτοδημοσιεύτηκε στη Λειψία το 1717,¹ ενώ οι ερευνητές ανέτρεχαν στον *Thesaurus Eruditionis Scholasticae* του Basilius Faber (που εστίαζε το ενδιαφέρον του κυρίως στη λατινική γλώσσα), έργο που δημοσιεύτηκε αρχικά το 1571,² και κυκλοφόρησε έκτοτε σε επανειλημμένες ανατυπώσεις και αναθεωρήσεις, με τελευταίες αυτές του Johann Matthias Gesner το 1726 και το 1735.³ Ο Gesner, καθηγητής της ρητορικής και της ποίησης στο νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο της Γοττίγγης, αντικατέστησε το προηγούμενο έργο με τον δικό του *Novus linguae et eruditionis Romanae Thesaurus* (Λειψία 1749).

Στην καμπή του 18ου προς τον 19ο αι. η ανάγκη για ένα νέο έργο έγινε αισθητή, και ο Karl Philipp Funke σχεδίασε ένα *Neues Real-Schullexicon*, αναθέτοντας το μεγαλύτερο μέρος της δουλειάς στον συνεργάτη του Johann Andreas Lebrecht Richter⁴ το έργο εκδόθηκε σε πέντε τόμους κατά

¹ Benjamin Hederich, *Reales Schul-Lexicon, Worinne nicht allein Von den Ländern. Städten, Schlössern, Meeren, Seen, Flüssen, Brunnen u.d.g. wie auch von den Zeiten, Völckern, Geschlechtern, Personen, alten Gebräuchen und Seltenheiten, Göttingen und anderen ... Derer in den Griechischen und Lateinischen auf den Schulen üblichen Autoribus classicis Meldung geschieht, eine nöthige Nachricht gegeben ...*, Λειψία 1717, 1731², 1748³. Ο Benjamin Hederich είναι γνωστότερος από το έργο του *Gründliches Lexicon Mythologicum*, Λειψία 1724, 1741², νέα έκδοση από τον Johann Joachim Schwabe, Λειψία 1770, ανατύπωση Darmstadt 1967 και δεύτερη ανατύπωση το 1996. Σχετικά με τον B. Hederich (1675-1748), Γυμνασιάρχη στο Grossenhain, βλ. Kämmler 1880, 221-222. Σχετικά με τον Johann Joachim Schwabe (1714-1784) βλ. Leibrock 1991, 442-443.

² Basilius Faber, *Thesaurus Eruditionis Scholasticae*, Λειψία 1571, ανατύπωση (με προσθήκες ή αναθεωρημένες εκδόσεις) 1587, 1593, 1595, 1599, 1612, 1623, 1625, 1655, 1686, 1691, 1692, 1696, 1710, 1717, 1726, Χάγη 1735. Σχετικά με τον Faber (περ. 1520 - περ. 1576), Παιδαγωγιάρχη (επικεφαλής της διεύθυνσης εκπαίδευσης) στο Erfurt, βλ. Kämmler 1877, 488-490.

³ Σχετικά με τον J. M. Gesner (1691-1761) βλ. Schindel 1964, 348-349.

⁴ Karl Philipp Funke, *Neues Real-Schullexicon enthaltend die zur Erklärung der alten Klassiker nothwendigen Hülfswissenschaften, vornehmlich Geographie, Geschichte, Philosophie, Altertümer und Mythologie I-V*, Braunschweig 1800-1805· μια επιτομή εκδόθηκε ως *Kleines Real-Schullexicon, ein bequemes Hülfsmittel für die studierende Jugend zum Verstehen der alten Classiker I-II* στο

τα έτη 1800-1805 στο Braunschweig. Μια γενιά αργότερα μερικοί, καθώς τα διαθέσιμα έργα δεν τους ικανοποιούσαν, άρχισαν να συντάσσουν καινούργια λεξικά: ο Karl Friedrich Kraft και ο Cornelius Müller επιμελήθηκαν ένα *Real-Schullexicon* σε δύο τόμους στην Altona κατά την περίοδο 1846-1848,⁵ ενώ ένα συνοπτικότερο *Reallexicon des classischen Altertums für Gymnasien* συντάχτηκε από τον Friedrich Lübker και πρωτοδημοσιεύτηκε στη Λειψία το 1853-1855.⁶ ήταν περισσότερο προσαρμοσμένο στις ανάγκες των μαθητών και όχι των ερευνητών και για τον λόγο αυτό γνώρισε μεγάλη επιτυχία, και η ένατη έκδοσή του κυκλοφόρησε ως *Reallexicon des Klassischen Altertums* από τον J. Geffcken και τον E. Ziebarth το 1914.⁷

Το τρίτο κατά σειρά εγχείρημα ονομάστηκε *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft in alphabetischer Ordnung* (R.E.), το οποίο σχεδίασε και επιμελήθηκε για το μορφωμένο κοινό («das gelehrte Publikum» όπως δηλώνεται ρητά στην εισαγωγή του πρώτου τόμου) ο August Friedrich Pauly, καθηγητής σε γυμνάσιο της Στουτγάρδης.⁸ Το έργο, μολονότι αυτοχαρακτηρίζεται ως *Handlexicon*, είναι –όπως το λεξικό του Funke– πολύ μεγαλύτερης κλίμακας σε σύγκριση με άλλα λεξικά: το πρώτο τεύχος εμφανίστηκε το 1837, και ο πρώτος τόμος ολοκληρώθηκε το 1839. Ωστόσο ο βίος βραχύς: ο Pauly απεβίωσε το 1845, και ανέλαβε τη σκυτάλη ένας από τους κριτικούς του, ο Wilhelm Sigismund Teuffel, υφηγητής και αργότερα καθηγητής των κλασικών γραμμάτων στο Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης,⁹ ο οποίος στην εισαγωγή του τόνισε την

Αμβούργο το 1804-1806, καθώς και το 1818. Σχετικά με τον K. Ph. Funke (1752-1807), σχολικό επιθεωρητή στο Dessau, βλ. Eckstein 1878, 202-203· σχετικά με τον ρόλο του Johann Andreas Lebrecht Richter, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη συλλογή του υλικού βλ. τόμ. I, V και τον πρόλογο του ίδιου του Richter τόμ. V, II-VI· κατά τα άλλα γνωρίζουμε ελάχιστα για το πρόσωπό του. Για μια βιβλιοκρισία του έργου βλ. *Leipsiger Jahrbuch der neuesten Literatur vom Jahre 1800* II, Januar-März 1801, Λειψία, Stück 93, 1-8· και ... *vom Jahre 1801* IV, April-Juni 1802, Λειψία Stück 245, 246, 247, 63-75.

⁵ Karl Fiedrich Kraft και Cornelius Müller, *Real-Schullexicon. Ein Hilfsmittel zum Verständnis der alten Classiker, für die studierende Jugend bearbeitet* I-II, Altona 1846-1848, καθώς και Αμβούργο 1853· σχετικά με τον Karl Friedrich Kraft (1786-1866), που έμεινε γνωστός για το γερμανολατινικό λεξικό του, βλ. Hoche 1883, 8-9, και σχετικά με τον Cornelius Friedrich Gottfried Müller (1793-1879), ό.π. 1885, 522· και οι δύο δίδαξαν στο Gelehrtenschule des Johanneum του Αμβούργου.

⁶ Σχετικά με τον Friedrich Heinrich Christian Lübker (1811-1867), Διευθυντή στο Parchim και το Flensburg, βλ. Carstens 1884, 331-333.

⁷ Σχετικά με τον Johannes Geffcken (1861-1935), Καθηγητή στο Rostock, βλ. Helm 1936, 80-104· σχετικά με τον Erich Ziebarth (1868-1944), Καθηγητή της αρχαίας ιστορίας στο Αμβούργο, βλ. Bengtson 1949, 665-666.

⁸ Σχετικά με τον August Fiedrich (von) Pauly (1796-1845) βλ. Teuffel στην εισαγωγή του τόμ. IV (1846, VI-XII) και Teuffel 1887, 297-298.

⁹ Σχετικά με την βιβλιοκρισία του Teuffel βλ. *Neue Jena'sche Allgemeine Literatur-Zeitung* 1844, 157-159, όπου επικρίνει ορισμένες ανισότητες στην πραγμάτευση, κενά, απουσία

πρόθεσή του να αναβαθμίσει το επιστημονικό επίπεδο του έργου.¹⁰ Οι καινούργιοι επιμελητές –ο Teuffel απέκτησε έναν συνεπιμελητή, καθηγητή στην Τυβίγγη, τον Christian Walz– ξεκίνησαν από το λήμμα «Juppiter» (σ. 587)· δεν είμαι βέβαιος αν αυτό συνέβη τυχαία ή οφείλεται σε ανάμνηση της ρήσης του Αρατου *ἐκ Διὸς ἄρχεσθαι*· ούτως ή άλλως, δεν ήταν μια κακή αρχή. Το έργο ολοκληρώθηκε το 1852, και μια δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου (σε δύο μέρη) κυκλοφόρησε το 1861.

Μια γενιά αργότερα, το 1890, ο εκδότης προσέγγισε αρχικά τον Otto Crusius, καθηγητή των κλασικών γραμμάτων στην Τυβίγγη,¹¹ ενώ αργότερα τον Georg Wissowa, καθηγητή των κλασικών γραμμάτων στο Marburg, και μετέπειτα στο Halle,¹² προτείνοντας μια καινούργια εγκυκλοπαίδεια, και απέσπασε ο Wissowa συμφώνησε. Το 1894 κυκλοφόρησε ο πρώτος τόμος με τα ονόματα εκατόν δεκαεννιά συνεργατών που μνημονεύονται στην εισαγωγή (VI-XII), μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν καθηγητές πανεπιστημίου, διευθυντές σχολείων, εκπαιδευτικοί σύμβουλοι, βιβλιοθηκάριοι και νεαροί επιστήμονες, οι περισσότεροι από τους οποίους κατάγονταν από τη Γερμανία, λίγοι από την Αυστρία και την Ελβετία και μόνο ο François Cumont από τις Βρυξέλλες. Πολλά σπουδαία ονόματα απουσιάζουν από τον κατάλογο, όπως αυτά των Hermann Usener ή του Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, του Friedrich Leo ή του Hermann Diels, αλλά κανείς βρρίσκει τον Georg Kaibel, τον Eduard Meyer, τον Paul Natorp, τον Richard Reitzenstein, τον Carl Robert, τον Eduard Schwartz, τον Carl Wachsmuth κ.ά.

Στην εισαγωγή του ο Wissowa τονίζει ότι τα θεμέλια της πρώτης έκδοσης είχαν τεθεί πριν από δύο γενιές οπότε δεν χωρούσε καμιά αμφιβολία ότι απαιτούνταν ένα εντελώς καινούργιο έργο, τόσο περιεκτικό όσο και εκσυγχρονισμένο, υπό την έννοια ότι εξειδικευμένοι μελετητές από όλους τους επιστημονικούς κλάδους θα έπρεπε να συνδυάσουν τα πλέον πρόσφατα πορίσματα της δικής τους έρευνας με αυτά της έρευνας των άλλων ώστε να δημιουργηθεί κάτι εξίσου καινούργιο και ενημερωμένο. Ως ερευνητικούς τομείς προτείνει την ιστορία, τη γεωγραφία, τις «αρχαιότητες», υπό την ευρεία έννοια, τη μυθολογία, την ιστορία της λογοτεχνίας και της τέχνης, και ως στόχο «να κωδικοποιηθεί η υπάρχουσα γνώση της κλασικής αρχαιότητας»· επίσης

υποενοτήτων σε εκτενή άρθρα, άρθρα με ουσιώδεις ελλείψεις, κλπ. αλλά υποδέχεται με χαρά το έργο ως σύνολο.

¹⁰ Βλ. τόμ. IV, IV· σχετικά με τον Wilhelm Sig(is)mund Teuffel (1820-1878) βλ. Bursian 1879, 2-3 και Koldewey 1894, 611-615. Σχετικά με τον Ernst Christian Friedrich Walz (1802-1857) βλ. Schmid 1896, 127-129.

¹¹ Σχετικά με τον Otto Crusius (1857-1918), καθηγητή στην Τυβίγγη (1886-1898) και ακολούθως στη Χαϊδελβέργη βλ. Preisendanz 1921, 1-57.

¹² Σχετικά με τον Georg Otto August Wissowa βλ. Kern 1931, 398-400· 1934, 120-145.

σχεδιάζει να πραγματευτεί όλα τα γεγονότα και τα πρόσωπα με κάποια σημασία, έως την εποχή του Κασσιόδωρου και του Ιουστινιανού (χωρίς να διεκδικεί την πληρότητα ενός λεξικού κυρίων ονομάτων), ενώ η ύστερη αρχαιότητα δεν παρουσιάζεται με την ίδια πληρότητα όπως οι προηγούμενοι αιώνες, αλλά δεν παραλείπονται και αρκετές μεταγενέστερες προσωπικότητες όπως ο Ισίδωρος και ο Φώτιος. Επίσης, τονίζει ότι η επιλεκτική παρουσίαση είναι αναγκαία σε τομείς όπως η αρχαία Ανατολή, η Αίγυπτος, η ιστορία της εκκλησίας και η χριστιανική λογοτεχνία.¹³ Όσον αφορά τον βαθμό εξάρτησης ή ανεξαρτησίας από το παλαιότερο έργο ο Wissowa τονίζει ότι η νέα εγκυκλοπαίδεια είναι πλήρως ανεξάρτητη, αλλά προσθέτει ότι επαφίεται σε κάθε συγγραφέα αν θα παραπέμψει στο προηγούμενο έργο ή θα παραθέσει αυτολεξεί τμήματά του. Αυτό αρχικά μπορεί να εκπλήσσει αλλά, βέβαια, το ύψος ενός βουνού ή η χρονολογία μιας μάχης ή του θανάτου κάποιου προσώπου δεν χρειαζόταν να αλλάξουν, ακόμη και ύστερα από δεκαετίες έρευνας. Γενικά, ο Wissowa κλίνει σαφώς να δώσει προτεραιότητα σε πιο εξειδικευμένα λήμματα παρά σε διεξοδικά άρθρα που υποχρεώνουν τον αναγνώστη να διεξέλθει ένα πλήθος πληροφοριών προτού εντοπίσει τη συγκεκριμένη λεπτομέρεια που αναζητούσε. Η έκδοση περιλαμβάνει χάρτες, όχι όμως και εικονογράφηση. Στο τέλος της εισαγωγής του, που φέρει την ημερομηνία 1η Ιουλίου 1894, ο Wissowa εκφράζει την ελπίδα να ολοκληρώσει το έργο σε δέκα τόμους (είκοσι ημίτομους) και σε δώδεκα χρόνια. Το αρχικό Pauly εκτεινόταν σε έξι τόμους και η σύνταξή του απαιτήσε δεκατρία χρόνια –με τρεις επιμελητές να το επεξεργάζονται– ενώ το μνημειώδες νέο έργο διήρκεσε τελικά ενενήντα χρόνια, χρειάστηκε έξι επιμελητές και κατέλαβε εξήντα οχτώ τόμους συν δεκαπέντε συμπληρωματικούς τόμους και ένα ευρετήριο.

Ήδη το 1902 δημοσιεύτηκε ο πρώτος συμπληρωματικός τόμος με πρόσθετες πληροφορίες για υπάρχοντα λήμματα και μερικά καινούργια άρθρα. Στον κατάλογο των συνεργατών, τώρα, βρίσκει κανείς έναν αριθμό ξένων μελετητών αλλά και δύο φοιτητές. Το 1912 η σελίδα τίτλου πληροφορεί τον αναγνώστη ότι ο Wilhelm Kroll, καθηγητής κλασικών γραμμάτων στο Münster, και από το 1913 στο Breslau, ανέλαβε την επιμέλεια¹⁴ –στην πραγματικότητα την είχε αναλάβει ήδη από το 1906– αλλά ούτως ή άλλως απαιτείται ένα μακρό χρονικό διάστημα για να ετοιμαστεί ένας καινούργιος τόμος και να ολοκληρωθεί η περίπλοκη διαδικασία της αλλαγής επιμελητή. Το 1911 ο Kroll απέκτησε ως συνεπιμελητή τον Kurt Witte, ο οποίος είχε επίσης σπουδάσει στο Breslau

¹³ Τόμ. I εισαγωγή V.

¹⁴ Σχετικά με τον Wilhelm Kroll (1869-1939) βλ. Drexler 1939, 590-592· Lietzmann 1939.

προτού διδάξει στο Münster, το Greifswald και το Erlangen¹⁵. το όνομά του εμφανίζεται το 1920, και μόνο στη σελίδα τίτλου των τόμων I και II της δεύτερης περιόδου που ο Kroll άρχισε με το γράμμα R για να επιταχύνει την ολοκλήρωση του όλου εγχειρήματος.

Ο Karl Mittelhaus, σιλεσιανής καταγωγής και μεγαλωμένος στο Breslau,¹⁶ όπως ο Wissowa, ο Kroll, ο Witte (και ο Ziegler), και μετέπειτα δάσκαλος στο Johannes-Gymnasium στο Breslau, εντάχθηκε στην ομάδα των επιμελητών το 1923· το όνομά του εμφανίζεται το 1929 (τόμ. III A) και πάλι μόνο στη σελίδα τίτλου της δεύτερης περιόδου, ενώ η σελίδα τίτλου της πρώτης περιόδου παρέμεινε αναλλοίωτη, έως τον θάνατο του Kroll: σαφώς, ήταν ο επικεφαλής των επιμελητών. Υπάρχει επίσης ένα σύντομο σημείωμα στον έβδομο τόμο (1912) σύμφωνα με το οποίο η αλλαγή επιμελητή είχε ως αποτέλεσμα να τυπωθούν δύο άρθρα με το ίδιο θέμα (*Galeoi*). Ωστόσο, το εντυπωσιακό της υπόθεσης δεν είναι το λάθος καθ'αυτό, αλλά το γεγονός ότι ο ένας συντάκτης, ο Otto Kern, πραγματεύεται το ζήτημα σε εννέα αράδες, ενώ ο άλλος, ο Anders Lennart Kjellberg, σε εκατό εξήντα τρεις αράδες, δηλαδή καταλαμβάνει δεκαεννέα φορές περισσότερο χώρο: δύο επιμελητές, δύο συνεργάτες, και προφανώς (όχι μία, αλλά) δύο εκδοτικές πρακτικές, αφού, όπως συνάγεται, ο καινούργιος εκδότης διαθέτει στους συνεργάτες του όσο χώρο επιθυμούν.

Το 1913 ο καινούργιος επιμελητής τυπώνει έναν κατάλογο συνεργατών από την 1^η Μαΐου του ίδιου έτους, ο οποίος περιλαμβάνει διακόσια έντεκα ονόματα τώρα, και από αυτά περίπου τα είκοσι προέρχονται από χώρες εκτός Γερμανίας, Ελβετίας και Αυστρίας. Στον δέκατο πέμπτο τόμο ο Kroll προσθέτει έναν κατάλογο από Διορθώσεις και Προσθήκες προκειμένου να γίνει το έργο πιο εύχρηστο,¹⁷ το 1937 και το 1938 δημοσιεύει τους τόμους XIX 1 και XIX 2, προτού ολοκληρωθεί ο τόμος XVIII, προκειμένου να δημοσιευτεί όσο περισσότερο από το συγκεντρωμένο υλικό γινόταν, σαν να είχε ένα προαίσθημα για ό,τι επρόκειτο να επακολουθήσει: πράγματι, τον Απρίλιο του 1939 ο ίδιος πεθαίνει και λίγους μήνες αργότερα ξεσπά ο πόλεμος. Ο K. Mittelhaus, μοναδικός επιμελητής πια, κράτησε το τιμόνι της R.E., επιτυχώς, κατά τα τελευταία χρόνια πολιτικής λογοκρισίας και παρά τα ατέλειωτα προβλήματα που προκάλεσε ο πόλεμος (δυσκολίες επικοινωνίας αρχικά με το εξωτερικό, μετά ακόμη και

¹⁵ Σχετικά με τον Kurt Witte (1885-1950), Καθηγητή κλασικών γραμμάτων στο Erlangen (1920-1950) βλ. Pöhlmann 1993, 524-525 και Srb 1994, 103-114, ιδ. σ. 105· τα έτη 1911-1923 μνημονεύονται ως περίοδος της εκδοτικής του δράσης από τον G. Winkler στη R.E., *Register der Nachträge und Supplemente*, επιμ. Hans Gärtner και Albert Wünsch (1980, V).

¹⁶ Σχετικά με τον Karl Mittelhaus βλ. Ziegler 1948 που χρονολογεί την περίοδο της εκδοτικής του δράσης από το 1925, ενώ ο G. Winkler στη R.E., *Register der Nachträge* (βλ. σημ. 15), 245 την τοποθετεί χρονικά ήδη από το 1923.

¹⁷ Nachtragsregister στον τόμ. XV, 1932, 2521-2560 για τους τόμ. I-XV, I A-IV A και τους συμπληρωματικούς τόμους I-IV.

στο εσωτερικό της Γερμανίας, έλλειψη γραφικής ύλης κλπ.). Ως επιμελητής είδε την έκδοση του συμπληρωματικού τόμου VII το 1940, του πρώτου ημίτομου XX το 1941, του πρώτου τρίτου του τόμου XVIII το 1942, του πρώτου ημίτομου VII A 2 μέχρι το φθινόπωρο του 1943.¹⁸ Αλλά τον Οκτώβριο του 1943 τα γραφεία του εκδότη καταστράφηκαν και μαζί τους χάθηκαν όλα τα στοιχεία και η αλληλογραφία που σχετιζόταν με την R.E. καθώς και τα τυπογραφικά τού υπό εκτύπωση τόμου VII A 2. Το 1945 ο Mittelhaus αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το σπίτι του στη Σιλεσία, αφήνοντας πίσω του όλο το υλικό του και την αλληλογραφία του, οπότε έπρεπε να ξεκινήσει από το μηδέν, μετά τη λήξη του πολέμου το 1945. Κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια, τον Ιανουάριο όμως του 1946 τον πρόλαβε ο θάνατος. Εκείνος, που αφιέρωσε όλη την ενέργειά του για τη διάσωση του *Pauly-Wissowa* ήταν ο δρ Alfred Druckenmüller,¹⁹ ο ιδιοκτήτης της Metzler'sche Verlagsbuchhandlung (μετέπειτα Alfred-Druckenmüller-Verlag). Ήδη στις αρχές του 1946 επιστράτευσε τον Konrat Ziegler, τέως καθηγητή των κλασικών γραμμάτων στο Greifswald, ο οποίος το 1933 απολύθηκε από τους εθνικοσοσιαλιστές και αργότερα δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Γοττίγγης.²⁰ Με την υποστήριξη της Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft (μετέπειτα Deutsche Forschungsgemeinschaft) επανέφεραν τη R.E. στη ζωή, και το 1948 έκανε την εμφάνισή του ο πρώτος τόμος (ημίτομος VII A 2), σε μια εποχή κατά την οποία οι περισσότεροι άνθρωποι στη Γερμανία είχαν πρωταρχικό τους μέλημα την επιβίωση και όχι τη φιλολογία. Ο δρ Druckenmüller πέθανε τον Δεκέμβριο του 1967, ο Ziegler, όμως, ήταν ο πρώτος που πρόλαβε να δει ολοκληρωμένη τόσο την πρώτη περίοδο (συμπεριλαμβανομένου του γράμματος Q), το 1963, όσο και τη δεύτερη περίοδο, το 1972: και όταν πέθανε τον Ιανουάριο του 1974, λίγες μέρες πριν κλείσει τα ενενήντα του χρόνια, το έργο, που θα έπρεπε να ονομαστεί *Wissowa-Kroll-Ziegler*, ήταν έτοιμο εκτός από τις Διορθώσεις και Προσθήκες, τις οποίες ο Ziegler είχε ωστόσο συγκεντρώσει και δημοσιεύτηκαν στους δύο τελευταίους συμπληρωματικούς τόμους (XIV και XV) από τον Hans Gärtner, καθηγητή κλασικών γραμμάτων στο Regensburg.

Όταν κανείς αντικρίζει τους ογδόντα και πλέον τόμους της R.E. των Pauly-Wissowa, αναρωτιέται αν υπάρχει τίποτε ή αν μπορεί να υπάρξει τίποτε από τον αρχαίο κόσμο που να διέφυγε την προσοχή και τη σχολαστικότητα των επιμελητών και των συνεργατών· και μάλιστα, όταν

¹⁸ Επιπλέον, ο δεύτερος ημίτομος VII A 2 ολοκληρώθηκε από τον K. Mittelhaus το 1944, βλ. K. Ziegler στην νεκρολογία του (βλ. σημ. 16), και τα πρώτα δεκαεξασέλιδα δοκίμια του τόμου VIII A 1 τυπώθηκαν πριν το 1945, βλ. το σημείωμα στον τόμ. VIII A1 (οπίσθια όψη της σελίδας τίτλου).

¹⁹ Σχετικά με τον A. Druckenmüller βλ. Ziegler 1968, 1-5.

²⁰ Σχετικά με τον Konrat Julius Fürchtegott Ziegler βλ. Wickert 1974, 636-640 και Gärtner 1980, V-XXII.

κανείς αναζητεί ένα συγκεκριμένο όνομα ή όρο, συχνά συναντά όχι μόνο μια καλή παρακαταθήκη πληροφοριών, αλλά και εμπλέκεται σε μια επιστημονική διαμάχη –προβλήματα πατρότητας, ζητήματα χρονολόγησης, αντιπαραθέσεις γύρω από θεσμούς. Αμέσως κανείς συνειδητοποιεί ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με επιστήμονες, και μάλιστα στους τελευταίους τόμους με επιστήμονες από κάθε γωνιά της γης. Προφανώς, όλοι οι επιμελητές προσπάθησαν –συμφωνώντας με τους κανόνες που έθεσε ο Wissowa- να πραγματευτούν σύμμετρα όλες τις πλευρές της αρχαιοελληνικής και ρωμαϊκής ζωής και πολιτισμού καθώς και τις προϋποθέσεις τους, τη γεωγραφία όλης της περιοχής συμπεριλαμβανομένων της μετεωρολογίας, του κλίματος, της χλωρίδας και πανίδας, της ιστορίας, των θεσμών, του δικαίου, της επιχειρηματικής ζωής, της καθημερινής ζωής, της θρησκείας, της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας και άλλων τεχνών, της ζωγραφικής και της γλυπτικής, των κτισμάτων και των ναών –όχι μόνο των αρχαίων Ελλήνων και των Ρωμαίων αλλά και πολυάριθμων άλλων λαών. Μερικά λήμματα είναι τόσο κατατοπιστικά που θα είναι πάντοτε χρήσιμα, άλλα ξεπερνιούνται σε περιπτώσεις όπου έχουν γίνει νέες ανακαλύψεις, είτε έχει έρθει στο φως καινούργιο υλικό, επιγραφές, νομίσματα, πάπυροι ή χειρόγραφα, είτε έχουν αναπτυχθεί καινούργιες θεωρίες και έτσι η έρευνα έχει τροποποιήσει τις απόψεις μας. Ωστόσο, η γενική δομή παρέμεινε αναλλοίωτη και σαφής: υπάρχουν λήμματα με συγκεκριμένο θέμα και άρθρα με ευρύτερη σκόπευση, και τα τελευταία (καθώς και άλλα εκτενέστερα άρθρα) είναι –τουλάχιστον στους τελευταίους τόμους– οργανωμένα με τρόπο πειστικό και χρηστικό, προτάσσοντας συχνά έναν πίνακα περιεχομένων. Μάλιστα, κρατώντας ανά χείρας έναν οποιονδήποτε τόμο του *Pauly-Wissowa* και ξεφυλλίζοντάς τον πρόχειρα κανείς δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί αμέσως πώς σκέφτηκαν οι επιμελητές όλα αυτά τα λήμματα, τα ονόματα, τους όρους, τα γεγονότα, τις γενικές θεματικές ενότητες και τα επιμέρους αντικείμενα. Αλλά ακόμη και όταν κανείς αναζητήσει γενικά θέματα, π.χ. «*Rhetorik*» ή «*Tragödie*», και πάλι δεν θα απογοητευτεί: ωστόσο δεν υπάρχει λήμμα «*Geschichtsschreibung*» ούτε «*Historiographie*».

Η απουσία αυτή οδηγεί στο γενικότερο πρόβλημα της επιλογής και ονοματοδοσίας των επικεφαλίδων ή λημμάτων. Βρίσκει κανείς λήμμα *Athen* (αν και παραπέμπεται στους συμπληρωματικούς τόμους ώστε να μην αδικηθούν και οι πρόσφατες ανασκαφές) και *Sparta*, *Rom*, *Jerusalem* και *Konstantinopel*, όχι όμως *Griechen* ούτε *Hellenes* ούτε *Griechenland* ούτε *Italien* (ή *Italia*) ούτε *Römer* (ή *Romani*). Οι επιμελητές φαίνεται να είχαν την αίσθηση ότι παρόμοια γενικά άρθρα δεν είχαν θέση στο πλαίσιο της δικής τους εγκυκλοπαίδειας– ωστόσο λήμματα όπως *Griechenland* εμφανίζονται σε μικρότερα έργα αναφοράς, όπως π.χ. στο *Lexicon der Alten Welt* (Ζυρίχη 1965). Λίγα περισσότερα παραδείγματα μπορεί να φωτίσουν τα σχετικά

προβλήματα. Η πρώτη έκδοση του *Pauly* διέθετε λήμμα *arma*, το *Pauly-Wissowa* δεν περιέχει ούτε *arma* ούτε *Waffen*, έχει ωστόσο *Bewaffnung* (μάλλον αρκετά σύντομο λήμμα) και *Geschütze*, επιπλέον *arma decretoria*, *arma lusoria*, *arma pugnatoria*, διαθέτει λήμμα *Befestigung*, αλλά όχι *Belagerung*, ούτε *Arbeit* ή *Labor*· και ο *Ponos* εμφανίζεται μόνο ως μια προσωποποίηση (του κακού). Αντί του *Ehe* υπάρχουν *Επιγαμία*, *Έγγυασις* και *Έκδοσις* και *Ehe im Recht der Papyri* καθώς και *Gamos* ως προσωποποίηση, επιπλέον *Matrimonium*, *Divortium* και *Ehescheidung*, *Παλλακή* και *Paelex*, *Hetairai* και *Meretrix*, αλλά όχι *Liebe*, μόνο *Eros* (μαζί και *Amor*) ως θεός ή κύριο όνομα και *Knabenliebe*. Υπάρχουν πολύ μακροσκελή άρθρα για *Biene* και *Eiche*, *Gartenbau* και *Gemüsebau*, επίσης για *Wachs* και *Zone* (ως αστρονομικο-γεωγραφικό όρο)· αλλά στο λήμμα *Dynamis* κανείς βρίσκει μόνο τη βασίλισσα του Πόντου κατά την εποχή του Αυγούστου.

Κανείς θα μπορούσε να συνεχίσει επ' άπειρον, βεβαίως, εκφράζοντας την έκπληξή του τόσο για λήμματα που παραλείφθηκαν όσο και για λήμματα που συμπεριλήφθηκαν. Θα απέδιδα περιληπτικά τα προβλήματα που εντόπισα ως εξής:

α) Πληροφορίες δεν παρατίθενται όπου θα τις περίμενε κανείς και μερικές φορές παρατίθενται όπου δεν θα τις αναζητούσε κανείς· εσωτερικές παραπομπές υπάρχουν σε μερικές περιπτώσεις, π.χ. τόσο στο λήμμα *Natalis* όσο και στο λήμμα *Geburtstag* για το λήμμα *Γενέθλιος ημέρα*, αλλά όχι απαραίτητα πάντοτε, και θα συμβούλευα τον αναγνώστη, συνεπώς, να μην απογοητευτεί και εγκαταλείψει την προσπάθεια, προτού αναζητήσει κάθε έννοια στην ελληνική ή τη λατινική ή τη γερμανική έκδοχή της.

β) Σε άλλες περιπτώσεις προσφέρονται πολύ περισσότερες πληροφορίες από όσες θα περίμενε ή μάλλον θα χρειαζόταν κανείς. Αναμφιβόλως, ο καθένας εκτιμά την εξαντλητική πραγμάτευση π.χ. του F. Jacoby στο λήμμα *Herodotos*, του K. Ziegler στο λήμμα *Plutarchos*, του K. Reinhardt στο λήμμα *Poseidonios* ή του O. Luschkat στο λήμμα *Thukydides*, των M. Gelzer, W. Kroll, R. Philippson και K. Büchner για το λήμμα *M. Tullius Cicero* ή του K. Büchner για το λήμμα *P. Vergilius Maro*. Ποιος όμως θα περίμενε ένα πενήντάστηλο λήμμα για τον *Panyassis* (F. Stoessl) ή ένα λήμμα για τον *Pontos Euxeinos* (Ch. Danon) μεγαλύτερο από τριακόσιες στήλες; Εάν η πραγμάτευση όλων των αρχαίων συγγραφέων και όλων των περιοχών του αρχαίου κόσμου ήταν τόσο εξαντλητική, πιθανώς να αναμέναμε ακόμη την ολοκλήρωση του έργου, θα βλέπαμε τα ράφια μας να ασφυκτιούν και –ως απλοί ιδιώτες– δεν θα ήμασταν σε θέση να το αγοράσουμε.

γ) Σε κάποιες περιπτώσεις κανείς εντοπίζει λήμματα που ελάχιστοι θα αναζητούσαν και των οποίων η έλλειψη δεν θα γινόταν αισθητή από τους

περισσότερους επιστήμονες, όπως π.χ. το πενήντάστηλο λήμμα *Paranatellonta* (Astrologisches Schlagwort: W. Gundel).

δ) Ενίοτε υπάρχουν δύο λήμματα για το ίδιο πρόσωπο, όπως συμβαίνει με την περίπτωση του σκεπτικού φιλοσόφου και μέλους της εμπειρικής σχολής της ιατρικής *Menodotos*, τον οποίο πραγματεύεται σε δέκα αράδες ο Hans Raeder και σε δεκαπέντε στήλες ο Wilhelm Capelle.²¹ Για τον ιστορικό συγγραφέα *C. Velleius Paterculus* η πραγμάτευση του Albrecht Dihle τυπώθηκε στον τόμ. VIII A (637-659) το 1955. Αλλά είδα τα δοκίμια της πραγμάτευσης του Rudolf Helm στα κατάλοιπά του, μετά τον θάνατό του το 1966· αυτό δείχνει τα προβλήματα και τις δυσκολίες του νέου ξεκινήματος, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.²²

ε) Κάποτε οι συντάκτες παρασύρονται και παραθέτουν εντυπώσεις και κρίσεις που δεν θα έπρεπε να απαντούν σε μια τέτοια εγκυκλοπαίδεια: η Johanna Schmidt στο (σχεδόν εκατοντάστηλο) άρθρο της *Parnassos* παραθέτει διάφορους περιηγητές ένας από τους οποίους ισχυρίζεται ότι βλέπει στο σχήμα του Παρνασσού «den Sinn (ενν. der Griechen) für weises Maß und klare Form, für Grenze und Geschlossenheit» (Schmidt 1949, 1663).

Κάποια ελαττώματα μοιάζουν αναπόφευκτα:

α) Μερικά άρθρα, ειδικά στους πρώτους τόμους, έχουν αμετάκλητα ξεπεραστεί.

β) Διαπιστώνεται μεγάλο ποσοστό επικαλύψεων· π.χ. ιστορικά γεγονότα που συχνά αφορούν δύο (αν όχι περισσότερα) μέρη και πολλές φορές καταγράφονται από δύο πηγές, δηλ. συγγραφείς που διαθέτουν οικεία λήμματα.

γ) Επίσης μοιάζει αναπόφευκτο να σημειώνονται «απουσίες». Οι «απόντες» του Ronald Syme²³ εύκολα βρίσκουν το αντίστοιχό τους σε άλλα απόντα λήμματα. Ποιος όμως θα μπορούσε (και θα τολμούσε) να ισχυριστεί ότι υπήρξε αναμάρτητος σε αυτό το θέμα;

δ) Τέλος: άνιση πραγμάτευση. Πρέπει κανείς να έχει κατά νου ότι δεν ποικίλλουν μόνο οι προτιμήσεις των μελετητών, αλλά και οι ανάγκες τους, και οι επιμελητές εγκυκλοπαιδειών πρέπει να υπηρετήσουν διαφορετικές ανάγκες και προσδοκίες. Επιπλέον, το να πειστεί ένας συντάκτης να συντομεύσει τη συμβολή του δεν είναι εύκολη δουλειά, και κατά πάσα πιθανότητα ο Kroll και με βεβαιότητα ο Ziegler ήταν

²¹ *Menodotos*: W. Capelle τόμ. XV, Στουτγάρδη 1955, 900-916 και H. Raeder ό.π., 916· οφείλω αυτή την παρατήρηση στον συνάδελφο Lorenzo Perilli (Ρώμη).

²² Αντίθετα, μερικά σημειώματα φαίνεται να επιβίωσαν παρά τις αντίξοες συνθήκες· στον τόμ. XXII 1 που κυκλοφόρησε το 1953 κανείς εντοπίζει άρθρα του Johannes Kirchner, ο οποίος ήταν συνεργάτης από τον πρώτο ήδη τόμο και είχε πεθάνει το 1940· βλ. Hiller von Gaertringen 1942, 133-142.

²³ Βλ. Syme 1979-1991, I 315-324· I 455-460· II 530-540.

υπερβολικά ευγενείς για να λάβουν δραστικά μέτρα.²⁴ Επίσης, οι συντάκτες αμείβονταν με βάση την αράδα και κατά την περίοδο των διώξεων και της στέρησης των δικαιωμάτων από τους εθνικοσοσιαλιστές (πράγμα που για τους πολιτικούς αντιπάλους τους και τους Εβραίους σήμαινε επιβεβλημένη συνταξιοδότηση και μειωμένη, αν όχι ανύπαρκτη, σύνταξη) λίγα παραπάνω χρήματα ήταν εξαιρετικά ευπρόσδεκτα. Και ένα από τα θαυμαστά επιτεύγματα εκδότη και επιμελητή ήταν ότι τύπωσαν πολυάριθμα άρθρα που γράφτηκαν από διωκόμενους μελετητές, Εβραίους ή πολιτικούς αντιπάλους των εθνικοσοσιαλιστών, μελετητές στους οποίους είχε απαγορευτεί οποιαδήποτε δημοσίευση. Κατά τα φαινόμενα, ο Druckenmüller και ο Kroll έπεισαν το καθεστώς ότι τα άρθρα είχαν υποβληθεί πριν από καιρό, και η εγκυκλοπαίδεια στο σύνολό της και το κύρος που διέθετε όχι μόνο στη Γερμανία, αλλά και στο εξωτερικό, θα διακυβεύονταν αν υποχρεώνονταν να τα παραλείψουν. Έτσι δημοσιεύτηκαν άρθρα οι συντάκτες των οποίων υπέφεραν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης ή είχαν θανατωθεί εκεί, ζούσαν στην παρανομία ή είχαν εγκαταλείψει τη χώρα.²⁵

Καθώς η R.E. των Pauly-Wissowa πλησίαζε στην ολοκλήρωσή της οι ακαταπόνητοι K. Ziegler και A. Druckenmüller, με τη συνεργασία του Walter Sontheimer (Στουτγάρδη) ξεκίνησαν το *Der Kleine Pauly*, που εκδόθηκε μεταξύ 1964 και 1975.²⁶ και σε λιγότερο από είκοσι χρόνια μετά τον θάνατο του Ziegler άρχισε να εκδίδεται το *Der Neue Pauly*, με επιμελητές τον Hubert Cancik και τον Herbert Schneider με τη συνεργασία του Manfred Landfester, που με τη σειρά του ολοκληρώθηκε πρόσφατα,²⁷ ενώ έχει τώρα δρομολογηθεί η προετοιμασία μιας αγγλικής μετάφρασης. Αυτό άραγε σημαίνει ότι τώρα μπορούμε να ζήσουμε χωρίς το *Pauly-Wissowa*; Ότι πρέπει να το ξεχάσουμε; Αξίζει τον κόπο να το έχουμε, να το αγοράζουμε, να το συμβουλευόμαστε; Ως έργο αναφοράς για βιογραφικά, ιστορικά και γεωγραφικά δεδομένα, έχει εξυπηρετήσει γενιές μελετητών σε όλο τον κόσμο και είναι, νομίζω, ακόμη αναντικατάστατο. Είναι, επίσης, εξαιρετικά σημαντικό ως αντιπροσωπευτικό δείγμα της επιστημονικής μεθόδου του 20ού αι. με την θετικιστική της προσέγγιση, την προσπάθειά της να προσφέρει τις δυνατόν περισσότερες πραγματολογικές πληροφορίες από τον κόσμο των αρχαίων Ελλήνων και των Ρωμαίων καθώς και των γειτόνων τους. Μάλιστα είναι συναρπαστικό

²⁴ Ήδη στις βιβλιοκρισίες του για τους πρώτους τόμους ο M. Hertz παραπονιέται ότι μερικά από τα άρθρα (του F. C. Andreas) είναι υπερβολικά εκτενή, βλ. Hertz, 1894, 737-743, ιδ. 741· 1895, 400-405, ιδ. 401-402· 1651-1655, ιδ. 1651-1652.

²⁵ Βλ. K. Ziegler στη νεκρολογία του για τον A. Druckenmüller (Ziegler 1968, 5).

²⁶ Μετά τον θάνατο του K. Ziegler αυτός που επωμίστηκε και πάλι το δύσκολο καθήκον της ολοκλήρωσης του έργου ήταν ο H. Gärtner.

²⁷ 1-16, Στουτγάρδη 1996-2003· το *Neue Pauly* του Brill εκδίδεται σε είκοσι τόμους, με συντονίστρια την Christine F. Salazar.

να βλέπει κανείς πώς ένας μελετητής όπως ο Karl Reinhardt που ανέπτυξε μια νέα προσέγγιση στην αντιμετώπιση των αρχαίων συγγραφέων τονίζοντας την «εσωτερική μορφή» του έργου τους (όπως προκύπτει από τα βιβλία του για τον Παρμενίδη και τον Ποσειδώνιο) (Reinhardt 1916· 1921· 1926) παρουσιάζοντας τον Ποσειδώνιο σε αυτή την εγκυκλοπαίδεια επέλεξε (ή αναγκάστηκε να επιλέξει) μια δομή προσανατολισμένη στα γεγονότα και τις πληροφορίες, και το ίδιο ισχύει για τον Otto Regenbogen και το άρθρο του για τον Θεόφραστο 3. Από την άλλη απαντούν άρθρα όπως αυτό του Eduard Fraenkel για τον Cn. Naevius που αξίζει κανείς να τα διαβάσει και σήμερα ως ένα δείγμα πολύτιμης λογοτεχνικής αξιολόγησης.

Συνεπώς, πιστεύω, ότι όσο οι μελετητές της αρχαιότητας βασίζουν το έργο τους σε σωζόμενα κείμενα, επιγραφές και μνημεία και όχι σε κατασκευές και θεωρίες, το *Pauly-Wissowa* θα διατηρήσει τη θέση του ως έργο αναφοράς για αξιόπιστη πληροφόρηση.²⁸

Βιβλιογραφικές αναφορές

- BALZERT, M. 1996. «Wer war August von Pauly?». *Mitteilungsblatt des Deutschen Altphilologenverbandes Baden-Württemberg* 24: 15-21.
- BENGTSON, H. 1949. «Erich Ziebarth». *Historische Zeitschrift* 169: 665-666.
- BURSIAN, C., επιμ. 1879. *Biographisches Jahrbuch für Altertumskunde (Nekrologe)* 1. Βερολίνο: S. Calvary & Co.
- CARSTENS, C.E. 1884. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 19. Λειψία: Duncker & Humblot.
- DREXLER, H. 1939. «Wilhelm Kroll †». *Gnomon* 15: 590-592.
- ECKSTEIN, F.A. 1878. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 8. Λειψία: Duncker & Humblot.
- GÄRTNER, H. & A. WÜNSCH, επιμ. 1980. «Konrat Ziegler». Στο *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Register der Nachträge und Supplemente*. V-XXII.
- HELM, R. 1936. «Johannes Geffcken». *Jahresbericht* 254: *Biographisches Jahrbuch für Altertumskunde (Nekrologe)* 62, 4, επιμ. C. Bursian κ.ά. Λειψία: O.R. Reisland.
- HERTZ, M. 1894. «Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ... Erster Halbband Aal-Alexandros ... 1893». *Berliner Philologische Wochenschrift* 14: 737-743.
- . 1895. «Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ... Zweiter Halbband Alexandros-Apollokrates... 1894» and «Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ... Erster Halbband Apollo-Artemis». *Berliner Philologische Wochenschrift* 15: 400-405, 1651-1655.

²⁸ Αφού είχα καταθέσει το κείμενο της ομιλίας μου στους επιμελητές πληροφορήθηκα για ένα άρθρο του E. Mensching (2003, 142-157)· ο συγγραφέας αναφέρει δύο άρθρα που πρέπει να επισημανθούν και εδώ (αν και δεν βρίσκονται στην κατοχή του), το ένα είναι του M. Balzert (1996, 15-21) και το άλλο του U.W. Scholz (2003, 311-336).

- HILLER VON GAERTRINGEN, F. FREIHERR. 1942. «Johannes Kirchner». *Jahresbericht* 280: *Biographisches Jahrbuch für Altertumskunde (Nekrologe)* 80, επιμ. C. Bursian κ.ά. Λειψία: O.R. Reisland.
- HOCHE, R. 1883. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 17. Λειψία: Duncker & Humblot.
- . 1885. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 22. Λειψία: Duncker & Humblot.
- KÄMMEL, H. 1877. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 6. Λειψία: Duncker & Humblot.
- . 1880. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 11. Λειψία: Duncker & Humblot.
- KERN, O. 1931. «Georg Wissowa †». *Gnomon* 7: 398-400.
- . 1934. «Georg Wissowa». *Jahresbericht* 245: *Biographisches Jahrbuch für Altertumskunde (Nekrologe)* 60, επιμ. C. Bursian κ.ά. Λειψία: O.R. Reisland.
- KOLDEWEY, F. 1894. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 37. Λειψία: Duncker & Humblot.
- LEIBROCK, F. 1991. *Literatur Lexikon*, επιμ. W. Killy, 10. Gütersloh [κ.α.]: Bertelsmann-Lexikon-Verlag.
- LIETZMANN, H. 1939. *R.E.* XVIII.
- MENSCHING, E. 2003. «Zur Entstehung eines Fortsetzungswerkes: Die RE oder der Pauly-Wissowa». *Latein und Griechisch in Berlin und Brandenburg* 47: 142-157.
- NEUE JENAISCHE ALLGEMEINE LITERATUR-ZEITUNG 3. 1844.
- PÖHLMANN, E. 1993. «Vom Seminar für klassische Philologie zum Institut für Alte Sprachen». Στο *250 Jahre Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg*, επιμ. H. Kössler, 524-525. Erlangen: Universitätsbund Erlangen-Nürnberg e.V.
- PREISENDANZ, K. 1921. «Otto Crusius». *Jahresbericht* 185: *Biographisches Jahrbuch für die Altertumswissenschaft* 40, επιμ. C. Bursian κ.ά. Λειψία: O.R. Reisland.
- R.E.= PAULY, A., G. WISSOWA, W. KROLL & K. ZIEGLER, επιμ. 1894-1978. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Στουτγάρδη: J.B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung· Alfred Druckenmüller Verlag.
- REINHARDT, K. 1916. *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*. Βόννη: Cohen.
- . 1921. *Poseidonios*. Μόναχο: Beck.
- . 1926. *Kosmos und Sympathie. Neue Untersuchungen zu Poseidonios*. Μόναχο: Beck.
- SCHINDEL, U. 1964. *Neue Deutsche Biographie*. Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 6. Βερολίνο: Duncker & Humblot.
- SCHMID, W. 1896. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 41. Λειψία: Duncker & Humblot.
- SCHMIDT, J. 1949. «Parnassos». *R.E.* XVIII 2. 1663.
- SCHOLZ, U.W. 2003. «Die Breslauer Klassische Philologie und die Realencyclopädie». *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau*, 44. Neustadt an der Aisch: Verlag Degener & Co. 311-336.
- SRB, W. 1994. Στο *Horaz-Studien*, επιμ. S. Koster. Erlangen: Universitätsbund Erlangen-Nürnberg. 103-114.
- SYME, R. 1979-1991. «Missing Persons I»· «Missing Persons II»· «Missing Persons III». *Roman Papers I-VII*. Οξφόρδη: Clarendon Press.

- TEUFFEL, W.S. 1887. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 25. Λειψία: Duncker & Humblot.
- WICKERT, L. 1974. «Konrat Ziegler †». *Gnomon* 46: 636-640.
- ZIEGLER, K. επιμ. 1948. *R.E.* VII A.
- , επιμ. 1968. *R.E. Supplement*. XI. 1-5.